

I. I. ПРОНОЗА

**ОБ'ЄКТИВНІ (ПСИХОЛОГІЧНІ) ПРИЧИНИ ТЕРОРИЗМУ
ЯК СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОГО ЯВИЩА**

Основний акцент зроблено на визначення об'єктивних психологічних причин тероризму як суспільно-політичного явища. Здійснено аналіз існуючих концептуальних підходів щодо основи психологічного пізнання тероризму.

***Ключові слова:** тероризм, психологія тероризму, терористична діяльність, мотивація терористичного акту.*

Основной акцент сделан на определение объективных психологических причин терроризма как общественно-политического явления. Осуществлен анализ существующих концептуальных подходов относительно основы психологического познания терроризма.

***Ключевые слова:** терроризм, психология терроризма, террористическая деятельность, мотивация террористического акта.*

A basic accent is done on determination of objective psychological reasons of terrorism as the social and political phenomenon. The analysis of existent conceptual approaches is carried out in relation to basis of psychological cognition of terrorism.

***Key words:** terrorism, the psychology of terrorism, terrorist activity, the motivation of the terrorist act.*

Особливої уваги заслуговують об'єктивні психологічні аспекти проблеми тероризму. Їх аналіз потрібний для пояснення не тільки конкретного терористичного акту і його причин, але і всього явища тероризму в цілому. Знання психології тероризму дозволяє зрозуміти, від кого можна чекати відповідних дій, що є терорист як особа, як попереджати і розслідувати злочини, пов'язані з терором, як карати винних. Основу психологічного пізнання тероризму складає аналіз мотивів цього злочину.

Тероризм є багатогранною та неоднозначною проблемою, що включає в себе сукупність різноманітних аспектів (політичних, соціальних, психологічних тощо), а тому її вирішення потребує комплексного, поглибленого дослідження та узгодженої, адекватної (до реальної ситуації) протидії. Для уникнення негативних наслідків цього суспільно-політичного явища необхідно виявити та знати його причини, як об'єктивні, так і суб'єктивні. Однак, у прагненні усвідомити, що є причинами тероризму, дослідники постійно зустрічаються із наступною проблемною ситуацією: за приблизно однакових об'єктивних обставин, тероризм може виникати або ні, а тому, вважаємо за доцільне, акцентувати увагу на теоретичному аналізі соціально-психологічних чинників даного явища¹.

У політологічній літературі причини виникнення тероризму в узагальненому вигляді зводяться до наступних: а) психологічні витоки терористичних дій; б) соціальна зумовленість терористичної діяльності.

Проаналізувавши ціннісні та ідейні орієнтації, зосередимося на інших психологічних передумовах тероризму. Принагідно ще раз зазначимо, що хоча основою психологічного пізнання злочину є аналіз його мотивів, це не є підставою для його виправдовування (незалежно від цих цілей та мотивів). Разом з тим профілактична антитерористична діяльність найбільш ефективною є на «дозло-

чинній стадії розвитку цих негативних процесів, а саме під час формування мотивації протиправних дій».

Відомо, що серед дослідників проблематики тероризму фактично панує єдність стосовно того, що недоцільно вести мову про генетичну зумовленість терористичної діяльності (так, згідно із соціобіологічною точкою зору агресивність є природженою якістю, що забезпечує виживання *Homo Sapiens* як біологічного виду, а тому причини насильницької поведінки необхідно шукати в самій людській природі). Агресивність людини вважається більшою мірою набутою реакцією на обставини, що склалися. Англійський соціолог К. Уілсон зазначає: «Насилля своєрідна форма невротичного протесту особистості проти різного роду тиснучих на неї стресових факторів та ірраціональних умов життя, до яких їй буває важко адаптуватися»² (перевага надається концепції соціального набуття певних психологічних рис перед ідеями їх природної спадковості).

Також, разом з тим, вчені, в основному, переконані, що переважна більшість терористів – психічно здорові люди (що відповідає загальному стану справ із злочинцями як такими). Зауважується, що «терористи не утворюють єдиної або специфічної діагностико-психіатричної групи»³. Наприклад, відомий спеціаліст Н. Лівінстоун вважає, що «психопатологія достатньо рідкісне явище серед політичних терористів»⁴.

Тому, з огляду на неоднозначність проблеми (оскільки таке поняття як «психічна норма» є певним чином умовним), серед існуючих точок зору з даної проблематики найбільш прийнятною здається наступна. Її автор російський політолог та психолог Д. Ольшанський стверджує, що при всіх нюансах поведінка терориста є різновидом асоціально відхиленої (девіантної) поведінки. Терорист – не божевільна людина, але водночас і не зовсім нормальна. Це так звана аномічна (від грецького слова «*anomia*» – заперечення закону) особистість (психологічне балансування між нормальністю та ненормальністю). Аномія – «невідповідність, розрив між універсальними цілями і очікуваннями, що схвалюються в даній соціально-політичній системі, та соціально санкціонованими засобами їх досягнення, яке стимулює незаконні шляхи досягнення цих цілей»⁵.

Термін «аномія» був введений Е. Дюркгеймом, у якого це поняття пов'язано із пограничною життєвою ситуацією: вже не норма, але ще не патологія. Дане розуміння і візьмемо за точку відліку. Доречно зазначити, що Е. Дюркгейм досліджував проблему самогубств, тому окремою темою може бути розглянута і проблема терористів-самоубивць. У тій же «Червоній Армії Японії» активно культивувався інститут самопожертви. Досвід японських камікадзе, започаткований під час Другої світової війни, активно використовується і сучасними терористами. Особливо велика кількість терористів-камікадзе існує серед екстремістських організацій, що діють на Близькому Сході. Констатується значне розповсюдження «ісламського суїцидального тероризму як релігійно легітимного образу дій»⁶. Як стверджує український дослідник А. Яцько, «причини цього необхідно шукати в ісламській етиці та естетичній смерті» («...там є свої правила і міфи, ... символи та ритуали»⁷). Необхідно зазначити, що окрім емоційно-чуттєвої складової, таким діям притаманна певна внутрішня логіка. Смерть камікадзе не є самогубством як таким (воно заборонено шаріатом), а самопожертвою в ім'я віри, своєрідним актом мучеництва (що несе у собі символічне навантаження). Подібну позицію займали і російські терористи XIX століття: на думку одного з них «терористичний акт є актом прямопротилежним самогубству – це, навпаки,

ствердження життя, ... боротьба за життя, за право на нього для всіх людей»⁸.

Також досить поширеною є думка, що релігійний фанатизм під гаслом «Смерть за Аллаха – шлях до раю» і перетворив ісламський тероризм на один із найпотужніших терористичних рухів у світі, діяльність якого вже вийшла за межі Близького Сходу. Однак, вважаємо, що безпосередні, дійсні причини тероризму знаходяться поза релігійними постулатами.

Таким чином, збільшення кількості суїцидальних терористичних актів є однією з тенденцій сучасного тероризму. Пояснення цьому дав один із лідерів терористичного руху Шейх Ясін: «нам говорять: не посилайте смертників проти ізраїльтян. Це не гуманно. Але у палестинців немає іншої зброї, окрім людей. Дайте нам танки, літаки, ракети, тоді ми будемо воювати звичними способами. Примусити палестинців до бездіяльності і нічого не запропонувати натомість – на це наш народ ніколи не погодиться»⁹. Ще раз наголосимо, що в умовах асиметричних конфліктних відносин шанси на появу тероризму значно збільшуються.

Вважається, що не існує загального психологічного терористичного комплексу, оскільки «спроби сконструювати універсальний образ терориста за допомогою, наприклад, статистичного аналізу успіху не мали» . Терорист – це не обов'язково людина, яка не впевнена в собі, з низьким рівнем толерантності, яка за допомогою сили та зброї намагається ствердити власну значимість. Індивідуальні характери та особисті внутрішні мотиви настільки різноманітні, що навряд чи доцільно вести мову про якийсь узагальнений (із домінуючими характеристиками) портрет терориста. Не випадково, досить популярною є теза про те, що терористи – це дуже різні люди. «Отже, не природа психіки сама по собі, а головним чином набута система цінностей, міра її фундаментальності, обґрунтованості та стійкості зумовлюють схильність людини до терористичної діяльності»¹⁰ (тобто «терористами не народжуються»).

До того ж, ситуація є такою, що навіть за наявності «всього комплексу певних мотивів та ціннісно-психологічних орієнтацій разом з іншими – політичними, економічними, соціальними факторами не може перетворити даний процес у жорстко детермінований» . Необхідно також враховувати, що члени різних терористичних груп мають різне соціальне походження, рівень освіти, прибутку тощо. Це об'єктивно підтверджено складом, наприклад, італійських «Червоних бригад». Тобто, у сучасні терористичні угруповання особи рекрутуються «із усіх професій, усіх прошарків суспільства; вони представляють різноманітні культури та підтримують широкий спектр ідеологічних напрямків»¹¹. Наприклад, у XIX столітті майбутні російські терористи переважно навчалися в університетах (Петербурзькому, Московському, Київському, Новоросійському та інших). Загалом кожен другий європейський терорист 60-х років мав рівень освіти (переважно гуманітарної) – вище за середній (що, у свою чергу, свідчить і про певну політичну освіченість). Внаслідок цього тероризм мав дещо «елітарний» характер. Ті дев'ятнадцять камікадзе, які здійснили «вересневий» теракт в Америці, також мали належний рівень освіти та матеріальної забезпеченості, у багатьох залишилися сім'ї, діти.

Не залишається поза увагою і той факт, що серед терористів багато жінок, у тому числі і у керівництві (за влучним зауваженням фахівців, «вони є навіть серед арабських терористів, де їх, за ідеєю, взагалі бути не може», а більшість, майже 70 % ідентифікованих терористів-самогубць у Чечні – жінки). У Виконкомі «Народної Воли» із 29 членів було 9 жінок. Бойова організація есерів нараховува-

ла 25 жінок, які найчастіше були безпосередніми виконавцями терактів. У деяких терористичних організаціях жінок – більшість. (У «Червоній Армії Японії» із 10 терористів – 8 були жінки). Серед них були психологи, педагоги, працівники дитсадків тощо. Лідер «Червоної Армії Японії» Ф.Сігенобу працювала медсестрою, ще одна терористка Г. Енслін – у дитячому притулку. Згадаємо Л. Халед із «Народного фронту визволення Палестини», І.Л. Рьяно з ЕТА, Н. Меньєн та Ж.Наброн із французької «Аксьон Директ», М. Кагол, С. Ронконі із італійських «Червоних бригад». Відомими є й імена російських терористок – В. Засулич, Ф. Каплан, М. Спірідонової та С. Перовської. Остання, яка відіграла вирішальну роль у підготовці і здійсненні вдалого замаху на Олександра II, була дочкою губернатора Петербурга, онукою кримського губернатора і правнучкою українського гетьмана К. Розумовського. С. Перовська була першою жінкою у Росії, яка страчена за вироком винесеному у політичному процесі. Необхідно згадати також У. Майнгоф – лідера німецької організації «Баадер-Майнгоф», яка на 80% складалася із жінок. Зростання кількості жінок-терористок (та більш того, їх лідируючі позиції у такій діяльності) обумовлено активізацією жіночої політичної діяльності (а отже і процесом емансипації як боротьбою жінок за свої політичні та соціальні права). Таким чином, подібний стан речей пояснюється не індивідуальними патологіями жіночої психіки, а логікою ведення сучасних бойових дій.

Велику роль у терористичній діяльності, попри наявність представників різних вікових груп, відіграє молодь, внаслідок особливостей свого соціального становища та зумовлених ним соціально-психологічних властивостей. Так, витоки європейського терористичного руху сформувалися за часів молодіжних бунтів, що прокотилися Західною Європою у 60-их роках ХХ століття. У складі терористичних організацій наявні представники різних соціально-класових, соціально-демографічних, соціально-професійних та соціально-територіальних спільностей

Отже, безпосередні причини звернення до терористичної діяльності. Це: 1) причини психопатологічного характеру. Серед дослідників ведуться дискусії щодо того, хто переважає серед терористів – нормальні люди або люди з психічними відхиленнями. Більшість схиляються все ж таки до першого; 2) мотиви самоствердження, молодіжної романтики і героїки, додання своїй діяльності особливої значущості, подолання відчуження, знеособлення, стандартизації; 3) корисливі мотиви, які можуть витіснити ідейні або переплітатися з ними. Крім того, когось просто наймають для здійснення терористичних актів; 4) дуже часто тероризм є результатом «залізного» переконання у володінні природною, вищою, остаточною істиною, унікальним рецептом «порятунку» свого народу або навіть всього людства («ідейний абсолютизм») ¹².

Все зазначене дає змогу дійти висновку, що психологічний аспект є вагомим чинником тероризму. Існує велика кількість особистих причин та мотивів прихильності до терористичної діяльності, а відтак суб'єктивний фактор відіграє вагомий роль у функціонуванні даного феномена. Як зазначав А. Камю у «Бунтівнику», для вбивства необхідні певні схильності, однак, як свідчить досвід, зовсім не обов'язково яскраво виражені; до того ж, як це зазвичай буває, завжди є можливість здійснити його чужими руками. Разом з тим, безумовно, для того, щоб людина стала терористом, наявності специфічної психології недостатньо. «Ніхто, навіть фанатично налаштована особа, не може діяти всупереч реальним обставинам або не враховуючи їх» ¹³ – підтверджує В. Кудрявцев. Необхідними є і

об'єктивні причини: політичні, економічні, соціальні, національні тощо (у залежності від того, які причини будуть основними – будемо вести мову про відповідний характер тероризму; але навіть у випадку «суто політичної» спрямованості ... внутрішні мотиви учасників можуть бути найрізноманітнішими). Мотивація, у свою чергу, складається з системи ціннісних орієнтацій особи, потреби та можливості її задоволення. Останній елемент має об'єктивний характер.

У політологічній літературі об'єктивні причини тероризму зводяться до наступних: соціально-економічні кризи, що мають місце у суспільстві; деформації політичних структур; загострення етнічних, національних та інших протистоянь, конфліктних ситуацій.

З огляду на існування об'єктивних причин спонукальними до терористичних дій можуть бути: а) «відсутність ненасильницьких механізмів, мирних шляхів вирішення політичних, економічних, соціальних, національних та інших суперечностей між суб'єктами політичних відносин»¹⁴. Наприклад, коли відсутні каналізовані правом способи і методи розв'язання конкретних конфліктних ситуацій, це, як правило, призводить до хаосу, насильницької конфронтації, під час якої методи терору і тероризму стають основними¹⁵; б) вже з'ясована нами принципова прихильність до насильницьких методів, обґрунтована специфічною ідеологією.

1. *Антупенко В.Ф.* Современный терроризм: состояние и возможности его упреждения. (Криминологическое исследование). – К.: Изд-во НАНУ; Институт государства и права им. В.М.Корецкого, 1998. – С. 68. 2. *Грачёв А.С.* Политический экстремизм. – М.: Мысль, 1986. – С. 6. 3. *Социальные* и психологические проблемы борьбы с международным терроризмом / Под ред. В.Н. Кудрявцева. – М.: Наука, 2002. – С. 19. 4. *Социальные* конфликты: экспертиза, прогнозирование, технологии разрешения. – Вып. 4 / Под ред. С.А. Эфирова. – М.: Институт Социологии РАН, 1993. – С. 22. 5. *Ольшанский Д.В.* Психология терроризма. – СПб.: Питер, 2002. – С. 132. 6. *Кудрявцев В.Н.* Предупреждение терроризма // Общественные науки и современность. – 2004. – №1. – С.89-95. 7. *Колдобская М.* Смерть, ложь и телевидение // Новое время. – 2002. – №44. – С. 5. 8. *Будницкий О.В.* Терроризм глазами историка. Идеология терроризма // Вопросы философии. – 2004. – № 5. – С. 15. 9. *Черниченко С.* Возмездие должно настичь террористов повсюду // Международная жизнь. – 2001. – №5. – С.69-73. 10. *Устинов В.В.* Обвиняется терроризм. – М.: ОЛМА-ПРЕСС, 2002. – С. 124. 11. *Социальные* конфликты: экспертиза, прогнозирование, технологии разрешения. – Вып.4 / Под ред. С.А. Эфирова. – С. 16. 12. *Trends in Terrorism // Perspectives*, Canadian Security Intelligence Service. Report. – 2000/01, December 18, 1999. 13. *Кудрявцев В.Н.* Предупреждение терроризма // Общественные науки и современность. – 2004. – №1. – С. 90. 14. *Яцько А.* Онтологія насильства: терор й тероризм як елементи політичної боротьби // Українські проблеми. – 1998. – № 1. – С. 85. 15. *Tamkoc M.* International Terrorism // Delhi News. – 1984. – December, 13. – С. 82.